

FERNAND BRAUDEL

ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

22 ΑΥΓ. 1991

Μετάφραση

ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ και ΡΟΔΗ ΣΤΑΜΟΥΛΗ

Δεύτερη έκδοση

901

ΕΡΑ

020744

Ε.Μ.Ν.Ε. — ΜΝΗΜΩΝ 1987

ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΕΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ 7

Μεταφραση Βαρων

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Η ΜΑΚΡΑ ΔΙΑΡΚΕΙΑ

Ἡ μετάφραση χρωστάει πολλά στις πολύτιμες υποδείξεις και στην ούσιαστική συμβολή του Ἀλέξη Πολίτη και τοῦ Χρήστου Λούκου.

Πρώτη δημοσίευση στὸ περιοδικὸ *Annales E. S. C.*, 4 (Ὀκτώβριος - Δεκέμβριος 1958), στὴ στήλη *Débats et Combats*, σ. 725 - 753.

Ἀναδημοσίευση στὸν τόμο *Écrits sur l'histoire*, Παρίσι, Flammarion 1969, σ. 41 - 83.

Οἱ ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες εἶναι γενικῶς σὲ κρίση : βαρύνονται ὅλες ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴν πρόοδο, γεγονός που θὰ μπορούσε νὰ οφείλεται καὶ μόνο στὴ συσσώρευση καινούριων γνώσεων καὶ στὴν ἀναγκαιότητα συλλογικῆς ἐργασίας, που ἡ εὐφυῆς ὀργάνωσή της μένει νὰ οἰκοδομηθεῖ. Ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, οἱ πρόοδοι τῶν πιὸ εὐέλικτων ἀπὸ τίς ἐπιστῆμες αὐτές, τίς ἀφοροῦν ὅλες, θέλοντας καὶ μὴ, παραμένοντας ὡστόσο σὲ ἀντιδικία μ' ἕναν ἀνθρωπισμὸ ὀπισθοδρομικὸ, ἐπίβουλο, ἀνίκανο πιά νὰ τοὺς προσφέρει τὸ πλαίσιο. Ὅλες φροντίζουν, μὲ περισσότερη ἢ λιγότερη σαφήνεια, γιὰ τὴ θέση τους μέσα στὸ τερατῶδες σύνολο παλιῶν καὶ νέων ἐρευνῶν, που μαντεύει κανεὶς σήμερα τὴν ἀναγκαία τους σύγκλιση.

Ἄπ' αὐτές τίς δυσκολίες οἱ ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες ἄρχιζε θὰ ἀποκομίσουν μία ἐπιπλέον ἀπόπειρα καθορισμοῦ ἢ μία περίσσεια κακῆς διαθέσεως; Ἴσως νὰ τρέφουν μιὰ τέτοια ψευδαίσθηση, διότι (διατρέχοντας τὸν κίνδυνο νὰ ἐπανέλθουν σὲ πολὺ παλιὰς ταυτολογίες ἢ σὲ ψευδοπροβλήματα) νὰ που τίς ἀπασχολεῖ, σήμερα παραπάνω ἀπὸ χτές, νὰ προσδιορίσουν τοὺς στόχους τους, τίς μεθόδους τους, τὰ σημεῖα ὑπεροχῆς τους. Νὰ που βρίσκονται σὲ ἀμίλλα, ἐμπλεγμένες σὲ ἀντιδικίες γύρω ἀπ' τὰ σύνορα που τίς χωρίζουν, ἢ που ὁὐκ εἶναι τίς χωρίζουν, ἢ που τίς χωρίζουν θοὰ ἀπὸ τίς γειτονικὲς τους ἐπιστῆμες. Γιατὶ ἡ καθεμία ὀνειρεύεται, πράγματι, νὰ παραμείνει ἢ νὰ γυρίσει σπίτι της... Κάποιοι ἀπομονωμένοι σοφοὶ ὀργανώνουν προσεγγίσεις : ὁ Claude Lévi - Strauss¹ ὠθεῖ τὴ «δομοκρατούμενη» ἀνθρωπολογία (*l'anthropologie «structurale»*) πρὸς τίς μεθόδους τῆς γλωσσολογίας, πρὸς τοὺς ὀρίζοντες τῆς ἱστορίας τοῦ «μῆ-συνειδητοῦ» καὶ πρὸς τὸν νεανικὸ ἱμπεριαλισμὸ τῶν «ποιοτι-

1. *Anthropologie structurale*, Παρίσι, Plon, 1958, πολλαχοῦ καὶ κυρίως, σ. 329.

κῶν μαθηματικῶν. Τείνει πρὸς μία ἐπιστήμη πού θά συνέδεε, μὲ τὸ ὄνομα ἐπιστήμη τῆς ἐπικοινωνίας, τὴν ἀνθρωπολογία, τὴν πολιτικὴ οἰκονομία, τὴ γλωσσολογία... Ἀλλὰ ποιὸς εἶναι ἔτοιμος γι' αὐτὲς τὶς διαβάσεις συνόρων καὶ γι' αὐτὲς τὶς ὁμαδοποιήσεις; Γιὰ ἓνα ναί, γιὰ ἓνα ὄχι, ἀκόμα καὶ ἡ ἴδια ἡ γεωγραφία θά ἔπαιρνε διαζύγιο ἀπὸ τὴν ἱστορία!

Ἀλλὰ ἄς μὴν εἴμαστε ἄδικοι: ὑπάρχει κάποιον κέρδος ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀντιδικίες καὶ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀρνήσεις. Ἡ ἐπιθυμία νὰ καθορίζεται κανεὶς σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἄλλους βρίσκεται κατ' ἀνάγκην στὴν ἀφρηρία νέων περιεργειῶν: ἡ ἀρνησι; τοῦ ἄλλου, εἶναι ἤδη μιὰ γνωριμία. Ἀκόμα παραπάνω, χωρὶς νὰ τὸ ἐπιδιώκουν σαφῶς, οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες ἐπιβάλλονται ἢ μία στὴν ἄλλη, ἢ καθεμία τείνει νὰ ἀντιληφθεῖ τὸ κοινωνικὸ στὸ σύνολό του, στὴν αὐλόγητά του. Ἡ καθεμία καταπατᾷ τὶς γειτονικὲς τῆς νομίζοντας ὅτι παραμένει στὸ δικό της χῶρο. Ἡ οἰκονομία ἀνακαλύπτει τὴν κοινωνιολογία πού τὴν περιβάλλει, ἡ ἱστορία—ἴσως ἢ λιγότερο αὐστηρὰ δομημένη ἀπὸ τὶς ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες—δέχεται ὅλα τὰ μαθήματα τῆς πολλαπλῆς τῆς γειτνιασεως καὶ προσπαθεῖ νὰ τὰ ἀντανაკλᾷ. Λοιπὸν, παρὰ τὶς σιωπές, τὶς ἀντιθέσεις, τὶς ἀνυποψίαστες ἀγνοίες, διαγράφεται ἡ δημιουργία μιᾶς «κοινῆς ἀγορᾶς». Θά ἄξιζε τὸν κόπο νὰ τὴν ἐπιχειρήσουμε στὸ ἀμεσο μέλλον, ἀκόμα κι ἂν, ἀργότερα, κάθε ἐπιστήμη θά εἶχε συμφέρον, γιὰ ἓνα διάστημα, νὰ τραβήξει ἓνα δρόμο πὺ στενὰ προσωπικό.

Ἀλλὰ κατ' ἀρχὴν νὰ προσεγγίσουν τὸ ἐγχείρημα εἶναι ἐπεῖγον. Στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, αὐτὴ ἡ συνδιαλλαγή πῆρε τὴ μορφή συλλογικῶν ἐρευνῶν γύρω ἀπ' τὶς πολιτισμικὲς περιοχὲς τοῦ σύγχρονου κόσμου, καὶ οἱ *area studies** εἶναι, κατ' ἀρχὴν, ἡ μελέτη ἀπὸ μιὰ ομάδα *social scientists****, αὐτῶν τῶν πολιτικῶν γιγάντων τοῦ καιροῦ μας: Κίνα, Ἰνδία, Ρωσία, Λατινικὴ Ἀμερική, Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Ζήτημα ἐπιβιώσεως λοιπὸν ἢ γνωριμία μαζί τους. Ἀκόμη πρέπει, σ' αὐτὴν τὴν ἐπι-

* σπουδὲς κατὰ περιοχή

** κοινωνικὲς ἐπιστῆμες

κοινωνία τεχνικῶν καὶ γνώσεων, ὁ καθένας ἀπ' αὐτοὺς πού συμμετέχουν νὰ μὴν παραμένει βυθισμένος στὴν ἰδιαίτερη ἐργασία του, τυφλὸς ἢ κουφός, ὅπως ἦταν ὡς χτές, σ' ὅ,τι λένε, γράφουν, ἢ σκέφτονται οἱ ἄλλοι! Ἀκόμη πρέπει ἢ συνάθροιση τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν νὰ εἶναι πλήρης, νὰ μὴν ἀμελοῦμε τὶς ἀρχαιότερες σὲ ὄφελος τῶν πιὸ νέων, πού μποροῦν νὰ ὑποσχεθοῦν τόσα, ἂν ὄχι παντοτεινὴ διάρκεια. Παραδείγματος χάριν, ἡ θέση πού παραχωρεῖται στὴ γεωγραφία σ' αὐτὲς τὶς ἀμερικανικὲς ἀπόπειρες εἶναι οὐσιαστικὰ μηδαμινὴ, τρομερὰ μικρὴ ἢ ἡ θέση πού παραχωρεῖται στὴν ἱστορία. Καὶ ἐξᾴλλου, γιὰ ποιά ἱστορία πρόκειται;

Οἱ ἄλλες κοινωνικὲς ἐπιστῆμες δὲν φαίνεται νὰ εἶναι καὶ πολὺ πληροφορημένες γύρω ἀπὸ τὴν κρίση πού πέρασε ἢ ἐπιστήμη μας τὰ τελευταῖα εἴκοσι—τριάντα χρόνια καὶ ἡ τάση τους εἶναι νὰ παραγνωρίζουν καὶ τὶς ἐργασίες τῶν ἱστορικῶν καὶ, παράλληλα, μιὰ ὄψη τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας πού ἡ ἱστορία, ἔστω κι ἂν ὑστερεῖ κάποτε στὴ διάδοσή της, τὴν ὑπηρετεῖ πάντως μὲ ἐπάρκεια: αὐτὴ ἡ κοινωνικὴ διάρκεια, αὐτοὶ οἱ πολλαπλοὶ καὶ ἀντιφατικοὶ χρόνοι στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, πού δὲν ἀποτελοῦν μόνο τὴν οὐσία τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴν στόφα τῆς καθημερινῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἐνας λόγος παραπάνω γιὰ νὰ ἐπισημάνει κανεὶς μὲ ἔμφαση, σ' αὐτὸν τὸν διάλογο πού ἀρχίζει ἀνάμεσα σὲ ὅλες τὶς ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες, τὴ σημασία, τὴ χρησιμότητα τῆς ἱστορίας, ἢ μᾶλλον τῆς διαλεκτικῆς τῆς διάρκειας, ὅπως τὴν ἀπαδεσμεύει ἢ ἐπίμονη, ἢ ἐπαγγελματικὴ παρατηρητικότητα τοῦ ἱστορικοῦ. Στὸ ἐπίκεντρο αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, τὸ πιὸ σημαντικό γιὰ μᾶς εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἀντίθεση, ἡ ἔντονη, ἢ οἰκεία, ἢ ἀενάως ἐπαναλαμβανόμενη, ἀνάμεσα στὴ στιγμή ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ στὸν χρόνο πού κυλάει ἀργὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Εἴτε πρόκειται γιὰ τὸ παρελθὸν εἴτε γιὰ τὸ παρὸν, μιὰ σαφὴς συνειδητοποίηση τῆς πολλαπλότητας τοῦ κοινωνικοῦ χρόνου εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ μιὰ κοινὴ μεθοδολογία τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν.

Θά χρειαστῆ λοιπὸν νὰ πῶ πολλά γιὰ τὴν ἱστορία, γιὰ τὸν χρόνο στὴν ἱστορία. Ὅχι τόσο γιὰ τοὺς ἀναγνώστες αὐτοῦ

τοῦ περιοδικοῦ, τοὺς εἰδικευμένους στίς σπουδές μας, ἀλλά περισσότερο γιά τοὺς γείτονές μας τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν : τοὺς οἰκονομολόγους, τοὺς ἐθνογράφους, τοὺς ἐθνολόγους (ἢ ἀνθρωπολόγους), τοὺς κοινωνιολόγους, τοὺς ψυχολόγους, τοὺς γλωσσολόγους, τοὺς δημογράφους, τοὺς γεωγράφους, ἀκόμη καί τοὺς κοινωνικοὺς μαθηματικοὺς ἢ τοὺς στατιστικούς : γειτονικοί μας ἐπιστήμονες, πού χρόνια τώρα παρακολουθοῦμε τὰ πειράματά τους καί τίς ἐρευνές τους, γιὰτί μᾶς φαινόταν (καί ἐξακολουθεῖ νά μᾶς φαίνεται) ὅτι, στήν τροχιά ἢ στή συνάφειά τους, ἡ ἱστορία φωτίζεται μ' ἓνα καινούριο φῶς. Ἴσως, μέ τή σειρά μας, ἔχουμε κάτι νά τοὺς ἀνταποδώσουμε. Ἀπό τοὺς πειραματισμούς καί τίς πρόσφατες ἀπόπειρες τῆς ἱστορίας, βγαίνει —συνειδητῆ ἢ μή, ἀποδεκτῆ ἢ μή— μία ἀντίληψη ὅλο καί πιό σαφῆς τῆς πολλαπλότητος τοῦ χρόνου καί τῆς ἰδιαίτερης ἀξίας τῆς μακρᾶς διάρκειας. Αὐτὴ ἢ ἀντίληψη, περισσότερο κι ἀπ' τὴν ἴδια τὴν ἱστορία —τὴν ἱστορία μέ τὰ ἑκατὸ πρόσωπα— θὰ ἔπρεπε νά ἐνδιαφέρει τίς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, τίς τόσο κοντινές μας.

I

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΡΚΕΙΕΣ

Κάθε ἱστορικὴ ἐργασία διαμελίζει τὸ παρελθόν, ἐπιλέγει ἀνάμεσα στίς διάφορες χρονολογικὲς πραγματικότητες, σύμφωνα μέ προτιμήσεις ἢ ἀποκλειστικότητες περισσότερο ἢ λιγότερο συνειδητές. Ἡ παραδοσιακὴ ἱστορία μέ τὴν προσοχὴ τῆς στραμμένη στὸν βραχὺ χρόνο, στὸ ἄτομο, στὸ γεγονός, μᾶς ἔχει συνηθίσει ἐδῶ καί πολὺ καιρὸ στὴ βιαστικὴ τῆς ἀφήγηση, τὴ δραματικὴ, τὴ λαχανιαστή.

Ἡ καινούρια οἰκονομικὴ καί κοινωνικὴ ἱστορία ἱεραρχεῖ πρῶτα στήν ἐρευνά τῆς τὴν κυκλικὴ ἐναλλαγὴ καί ἐπενδύει στὴ διάρκειά τῆς : κινδυνεύει νά παγιδευτεῖ στήν ὀφθαλμαπάτη, καθὼς καί στήν πραγματικότητα τῶν κυκλικῶν ἀνόδων καί καθόδων τῶν τιμῶν. Ὑπάρχει, λοιπόν, σήμερα, πλάι στὴν ἀφήγηση — ἢ στὸ παραδοσιακὸ «ἀφηγηματικὸ» («*recitatif*») — ἓνα ἀφηγηματικὸ τῆς συγκυρίας πού ἐξετάζει τὸ παρελθόν σὲ μεγάλες περιόδους : δεκαετίες, εἰκοσαετίες ἢ πεντηκονταετίες.

Πολὺ πέρα ἀπ' αὐτὸ τὸ δεύτερο ἀφηγηματικὸ ἔχει τὴ θέση τῆς μιᾶς ἱστορίας ἀκόμη πιό μακρόπνοη, πού αὐτὴ τὴ φορὰ ἀπλώνεται σὲ αἰῶνες : ἡ ἱστορία τῆς μακρᾶς, μάλιστα τῆς πολὺ μακρᾶς διάρκειας. Μ' αὐτὸν τὸν ὀρισμὸ, ὀρθὸ ἢ λανθασμένο, ἔχω ἐξοικειωθεῖ γιὰ νά προσδιορίσω τὸ ἀντίθετο αὐτοῦ πού ὁ François Simiand, ἀπὸ τοὺς πρῶτους μετὰ τὸν Paul Lacombe, θὰ βαφτίσει ἱστορία τῶν γεγονότων (*histoire événementielle*). Λίγη σημασία ἔχουν αὐτοὶ οἱ ὀρισμοί· πάντως ἡ συζήτησή μας θὰ κινηθεῖ ἀπὸ τὸν ἓνα πρὸς τὸν ἄλλο, ἀπὸ τὸν ἓνα πῶλο τοῦ χρόνου στὸν ἄλλον, ἀπὸ τὸ στιγμιαῖο πρὸς τὴ μακρὰ διάρκειαν.

Ὅχι πῶς δὲν δημιουργεῖ, βέβαια, προβλήματα ἢ χρῆση

τέτοιων λέξεων. Λόγου χάρη ή λέξη γεγονός (*événement*). Προσωπικά, θα ήθελα να το απομονώσω, να το εγκλωβίσω στη βραχεία διάρκεια: το γεγονός είναι έκρηκτικό, είναι, θα λέγαμε, «συνταρακτική είδηση». Με το ξαφνικό του φούντωμα γεμίζει τη συνείδηση των συγχρόνων του, αλλά διαρκεί ελάχιστα, μόλις που διακρίνουμε τη φλόγα του.

Οι φιλόσοφοι πιθανόν να μās έλεγαν, ότι αποφιλώνουμε τη λέξη από ένα μεγάλο μέρος τής σημασίας της. Ένα γεγονός, σε τελευταία ανάλυση, μπορεί να φορτισθεῖ με μια σειρά σημασίες ή σχέσεις. Ένίοτε μαρτυρεῖ πολύ βαθιά κινήματα, και με το πλαστό ή όχι παιχνίδι των «αιτίων» και των «αποτελεσμάτων», των αγαπητών στους ιστορικούς του χθές, προσεταιρίζεται ένα χρόνο πολύ ανώτερο από τη δική του διάρκεια. Με άπειρη δυνατότητα επέκτασως, συνδέεται, ελεύθερα ή όχι, με μία όλόκληρη αλυσίδα από γεγονότα, από ύπολανθάνουσες πραγματικότητες, και που είναι αδύνατον, φαίνεται, να αποσυνδεθούν από κεῖ κι ὕστερα τὰ μὲν ἀπὸ τὰ δέ. Μ' αὐτὸ τὸ παιχνίδι τῶν προσθέσεων, ὁ Benedetto Croce μποροῦσε νὰ ἰσχυρίζεται ὅτι, μέσα σὲ κάθε γεγονός, όλόκληρη ἡ ἱστορία, όλόκληρος ὁ ἄνθρωπος, ἐνσωματώνονται καὶ ἔπειτα ἀποκαλύπτονται κατὰ βούλησιν. Ὑπὸ τὸν ὄρο, πιθανόν, νὰ προσθέσουμε σ' αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα ὅ,τι δὲν περιέχεται στὴν πρώτη του προσέγγιση καὶ ἄρα νὰ ξέρουμε τί εἶναι—ἢ τί δὲν εἶναι—σωστὸ νὰ τοῦ προσθέσουμε. Αὐτὸ τὸ εὐφρές καὶ ἐπικίνδυνο παιχνίδι προτείνουν κάποιες πρόσφατες σκέψεις τοῦ Jean - Paul Sartre¹.

Λοιπόν, γιὰ νὰ ἐκφραστοῦμε σαφέστερα: ἀντὶ γιὰ περιγραφή γεγονότων ὁ βραχὺς χρόνος, στὰ μέτρα τοῦ ἀτόμου, τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τῶν ψευδαισθήσεών μας, τῶν σύντομων συνειδητοποιήσεων—ὁ κατ' ἐξοχὴν χρόνος τοῦ χρονικογράφου, τοῦ δημοσιογράφου. Ἄς παρατηρήσουμε, ἐξάλλου, ὅτι τὸ χρονικὸ ἢ ἡ ἐφημερίδα δίνουν, πλάι στὰ μεγάλα γεγονότα, τὰ λεγόμενα ἱστορικά, καὶ τὰ ἥσσονα ἐπεισόδια τῆς καθημερινῆς ζωῆς: μία

1. Jean - Paul Sartre, "Questions de méthode", *Les Temps Modernes*, 1957, ἀρ. 139 καὶ 140.

πυρκαγιά, κάποιο σιδηροδρομικὸ δυστύχημα, τὴν τιμὴ τοῦ σταριοῦ, ἓνα ἔγκλημα, μία θεατρικὴ παράσταση, μία πλημμύρα. Λοιπόν, ὁ καθένας θα καταλάβει ὅτι ὑπάρχει ἓνας βραχὺς χρόνος σὲ ὅλες τὶς μορφές τῆς ζωῆς, στὴν οἰκονομία, στὴν κοινωνία, στὴ λογοτεχνία, στοὺς θεσμούς, στὴ θρησκεία, ἀκόμη καὶ στὴ γεωγραφία (μία ἀνεμοθύελλα, μία καταιγίδα), καθὼς βέβαια καὶ στὴν πολιτική.

Ὅπως κατ' ἀρχὴν τὸ ἀντιλαμβανόμεστε, τὸ παρελθὸν εἶναι αὐτὴ ἡ μάζα μικρῶν περιστατικῶν, ἄλλων λαμπρῶν, ἄλλων σκοτεινῶν καὶ ἐπ' ἀόριστον ἐπαναλαμβανομένων, καὶ εἶναι αὐτὰ τὰ ἴδια ποὺ ἀποτελοῦν τὴν καθημερινὴ συγκομιδὴ τῆς μικροκοινωνιολογίας ἢ τῆς κοινωνιομετρίας, μέσ' ἀπὸ τὴν ἐπικαιρότητα (ὑπάρχει ἐπίσης μιὰ μικροῖστορία). Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ μάζα δὲν ἀποτελεῖ ὅλη τὴν πραγματικότητα, ὅλο τὸ βάθος τῆς ἱστορίας, ποὺ πάνω του μπορεῖ ἄνετα νὰ δουλέψει ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψη. Ἡ κοινωνικὴ ἐπιστήμη σχεδὸν ἀπεχθάνεται τὸ γεγονός. Καὶ δικαιολογημένα: ὁ βραχὺς χρόνος εἶναι ἢ πιὸ ἰδιόρρυθμη, ἢ πιὸ ἀπατηλὴ διάρκεια.

Ἐκεῖ ὀφείλεται μιὰ ἔντονη δυσπιστία μερικῶν ἀπὸ μās, μερικῶν δηλαδὴ ἱστορικῶν, ἀπέναντι σὲ μιὰ παραδοσιακὴ ἱστορία, τὴν λεγόμενὴ «ἱστορία τῶν γεγονότων», ὀνομασία ποὺ συγχέεται με τὴν πολιτικὴ ἱστορία, ἀλλὰ κάπως ἄστοχα: ἡ πολιτικὴ ἱστορία δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ ἱστορία τῶν γεγονότων, καὶ τίποτα δὲν τὴν ὑποχρεώνει νὰ γίνεῖ. Ὡστόσο εἶναι ἀλήθεια ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένες τεχνητὲς εἰκονογραφήσεις, σχεδὸν πάντα χωρὶς χρονικὴ προοπτικὴ, ποὺ μ' αὐτὲς ὀριοθετοῦσε τὴν ἀφήγησή της¹, ἐκτὸς ἀπὸ κάποιες ἐπεξηγήσεις μακρᾶς διάρκειας ποὺ ἔπρεπε βέβαια νὰ ταιριάζει μ' αὐτές, εἶναι ἀλήθεια ὅτι, στὸ σύνολό της, ἡ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας τὰ ἑκατὸ τελευταῖα χρόνια, σχεδὸν πάντοτε πολιτικὴ, με ἐπίκεντρο τὸ δράμα τῶν «μεγάλων γεγονότων», δούλεψε μέσα καὶ πάνω στὸν βραχὺ χρόνο. Αὐτὰ ὑπῆρξαν ἴσως καὶ τὰ λύτρα τῶν προόδων ποὺ εἶχαν συντελεσθεῖ, στὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο, στὴν ἐπιστημονικὴ κατάκτηση ἐργαλείων

1. «Ἡ Εὐρώπη στὰ 1500», «Ὁ Κόσμος στὰ 1880», «Ἡ Γερμανία στὶς παραμονὲς τῆς Μεταρρύθμισης», κ.τ.λ.

δουλειάς και αúστηρῶν μεθόδων. Ἡ μαζικὴ ἀνακάλυψη τοῦ τεκμηρίου (document) ἔκανε τὸν ἱστορικὸ νὰ πιστέψει ὅτι μέσα στὴν αúθεντικότητά του περιέκλειε ὅλη τὴν ἀλήθεια. «Ἄρκει, ἔγραφε χτὲς ἀκόμη ὁ Louis Halphen¹, ν' ἀφεθοῦμε νὰ μᾶς παρασύρουν κατὰ κάποιον τρόπο οἱ γραπτὲς πηγές, διαβάζοντάς τις τὴ μία μετὰ τὴν ἄλλη, ὅπως μᾶς προσφέρονται, γιὰ νὰ δοῦμε τὴν ἀλυσίδα τῶν γεγονότων νὰ ἀποκαθίσταται σχεδὸν αὐτόματα». Αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ, «ἡ ἱστορία χωρὶς ἐνδύματα καὶ χωρὶς στολίδια», καταλήγει πρὸς τὸ τέλος τοῦ ΙΘ' αἰῶνα σ' ἓνα χρονικὸ καινούριας τεχνοτροπίας, ποῦ, μέσα στὴν ἀπαιτήσή του γιὰ ἀκρίβεια, ἀκολουθεῖ βῆμα με βῆμα τὴν ἱστορία τῶν γεγονότων, ὅπως αὐτὴ ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τὶς διπλωματικὲς ἀλληλογραφίες ἢ ἀπὸ κάποια πρακτικὰ τῆς Βουλῆς. Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ ΙΗ' αἰῶνα καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' εἶχαν ἀφιερῶσει ἰδιαίτερη προσοχὴ στὶς προοπτικὲς τῆς μακρᾶς διάρκειας ποῦ μόνο, στὴ συνέχεια, μεγάλα πνεύματα, ἕνας Michelet, ἕνας Ranke, ἕνας Jacob Burckhardt, ἕνας Fustel*— μπόρεσαν νὰ ἀνακαλύψουν καὶ πάλι. Ἐν παραδεχτοῦμε πὼς αὐτὴ ἡ ὑπέρβαση τοῦ βραχείου χρόνου ὑπῆρξε τὸ πιὸ πολύτιμο ἀγαθὸ, γιὰτὶ ἦταν καὶ τὸ πιὸ σπάνιο, τῆς ἱστοριογραφίας τὰ ἑκατὸ τελευταῖα χρόνια, θὰ καταλάβουμε τὸν ἐξέχοντα ρόλο τῆς ἱστορίας τῶν θεσμῶν, τῶν θρησκευτῶν, τῶν πολιτισμῶν, καί, χάρις στὴν ἀρχαιολογία ποῦ χρειάζεται εὐρέα χρονολογικὰ πεδία, τὸν πρωτοπόρο ρόλο τῶν σπουδῶν τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος. Χτὲς, ἔσωσαν τὸ ἐπάγγελμά μας.

* * *

Ἡ πρόσφατη ρήξις μετὰ τὶς παραδοσιακὲς μορφὲς τῆς ἱστορίας τοῦ ΙΘ' αἰῶνα δὲν στάθηκε μία συνολικὴ ρήξις μετὰ τὸν βραχὺ

1. Louis Halphen, *Introduction à l'Histoire*, Παρίσι, P.U.F., 1946, σ. 50.

* Fustel de Coulanges Γάλλος ἱστορικὸς (1830 - 1889), συγγραφέας τῶν ἔργων *Cité antique* καὶ *Histoire des institutions de l'ancienne France*.

χρόνο. Ὁφέλησε, τὸ ξέρουμε, τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία εἰς βάρος τῆς πολιτικῆς. Ἀπ' αὐτὸ προῆλθε καὶ μία ἀναστάτωση, καὶ μία ἀνανέωση, ποῦ κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀρνηθεῖ. Σ' αὐτὸ, ἀναπόφευκτα, ὀφείλονται ἀλλαγές στὴ μέθοδο, μετατόπιση κέντρων ἐνδιαφέροντος, μετὰ τὴν εἴσοδο στὴ σκηνὴ μιᾶς ποσοτικῆς ἱστορίας ποῦ, σίγουρα, δὲν εἶπε ἀκόμα τὴν τελευταία τῆς λέξη.

Ἀλλὰ κυρίως, συνέβη κάποια ἀλλοίωση στὸν παραδοσιακὸ ἱστορικὸ χρόνο. Μία ἡμέρα, μία χρονιά μποροῦσαν νὰ φαίνονται ἱκανὲς μονάδες σ' ἓναν μελετητὴ πολιτικῆς ἱστορίας, ὡς χτὲς. Ὁ χρόνος ἦταν ἓνα ἄθροισμα ἡμερῶν. Ἀλλὰ οἱ καμπύλες τῶν τιμῶν, ἡ δημογραφικὴ ἀνάπτυξις, ἡ κίνησις τῶν μισθῶν, οἱ διακυμάνσεις τοῦ τόκου, ἡ μελέτη τῆς παραγωγῆς (ποῦ περισσότερο τὴν ὄνειρευόμαστε παρά τὴν πραγματοποιοῦμε), μία αúστηρὴ ἀνάλυσις τῆς κυκλοφορίας, ἀπαιτοῦν πολὺ εὐρύτερες μονάδες.

Ἐμφανίζεται ἓνας νέος τρόπος ἱστορικῆς ἀφηγήσεως, ὅς τὸν ὀνομάσουμε τὸ «ἀφηγηματικὸ» τῆς συγκυρίας, τοῦ κύκλου, καὶ μάλιστα ἐνὸς «ἐνδιάμεσου κύκλου» («intercycle») ποῦ μᾶς προτείνει νὰ διαλέξουμε εἴτε ἓνα διάστημα δέκα ἐτῶν, ἓνα τέταρτο αἰῶνα καί, στὸ ἔσχατο ὄριο, τὴν πενηνταετία τοῦ κλασικοῦ κύκλου τοῦ Kondratieff*. Γιὰ παράδειγμα, ἂν δὲν ὑπολογίσουμε τὶς σύντομες καὶ ἐπιφανειακὲς μεταπτώσεις, οἱ τιμὲς ἀνεβαίνουν στὴν Εὐρώπη, ἀπὸ τὰ 1791 ὡς τὰ 1817· κάμπτονται ἀπὸ τὰ 1817 ὡς τὰ 1852: αὐτὴ ἡ διπλὴ καὶ ἀργὴ κίνησις ἀνάβου καὶ καθόδου ἀντιπροσωπεύει ἓναν πλήρη «ἐνδιάμεσο κύκλο» γι' αὐτὴν τὴν χρονικὴ στιγμὴ στὴν Εὐρώπη καί, σχεδόν, γιὰ ὅλοκληρο τὸν κόσμον. Πιθανὸν αὐτὲς οἱ χρονολογικὲς περιόδοι νὰ μὴν ἔχουν ἀπόλυτη ἀξία. Μετὰ ἄλλες παραμέτρους, ὅπως μετὰ τὴν παράμετρο τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως καὶ τοῦ εἰσοδήματος ἢ τοῦ ἐθνικοῦ προϊόντος, ὁ François Perroux¹

* Kondratieff Ἀμερικανὸς οἰκονομολόγος ρωσικῆς καταγωγῆς δημοσίευσε στὰ 1925 τὸ ἔργο *Business Economics*, ὅπου ἀναφερόταν σὲ κύκλους 15 ἕως 50 ἐτῶν.

1. Βλ. τοῦ ἴδιου, *Théorie générale du progrès économique*, Cahiers de l' I.S.E.A., 1957.

Θά μᾶς πρόσφερε ἄλλα ὄρια, ἴσως πιὸ ἀξιόπιστα. Ἄλλὰ τί σημασία ἔχουν κάτι τέτοιες διαφωνίες! Ὁ ἱστορικὸς διαθέτει σίγουρα ἓνα νέο χρόνο, ποὺ ἀποτελεῖ μία καθ'αυτὸ ἐρμηνεῖα ὅπου ἡ ἱστορία μπορεῖ νὰ ἐπιχειρήσει νὰ ἐγγραφεῖ, σὲ νέα χρονικὴ βάση, μὲ καινούρια σημεῖα ἀναφορᾶς, ἀκολουθώντας αὐτὲς τὶς καμπύλες καὶ τὴν ἴδια τους τὴν ἀναπνοή.

Ἔτσι λοιπὸν, ὁ Ernest Labrousse καὶ οἱ μαθητὲς του ἔβαλαν μπροστά, μὲ τὸ μανιφέστο τους τοῦ τελευταίου ἱστορικοῦ Συνεδρίου στὴ Ρώμη (1955), μία πλατιά ἐρευνα κοινωνικῆς ἱστορίας, στὸ πνεῦμα τῆς ποσοτικοποιήσεως. Νομίζω ὅτι δὲν προδίδω τὸν στόχο τους λέγοντας ὅτι αὐτὴ ἡ ἐρευνα θὰ καταλήξει ὑποχρεωτικὰ στὸν καθορισμὸ συγκυριῶν (κι ἐπιπλέον δομῶν) κοινωνικῶν, χωρὶς τίποτα νὰ μᾶς ἐγγυᾶται, ἐκ τῶν προτέρων, ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος συγκυρίας θὰ ἔχει τὴν ἴδια ταχύτητα ἢ τὴν ἴδια βραδύτητα μὲ τὸν οἰκονομικό. Ἐξάλλου αὐτοὶ οἱ δύο πρωταγωνιστές, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ συγκυρία, δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάνουν νὰ χάσουμε ἀπ' τὰ μάτια μας κάποιους ἀκόμη ἠθοποιούς, ποὺ θὰ εἶναι δύσκολο, πιθανὸν ἀδύνατον, νὰ καθορίσουμε τὴν πορεία τους: μᾶς λείπουν τὰ ἀκριβῆ μέτρα καὶ σταθμά. Οἱ ἐπιστῆμες, οἱ τεχνικὲς, οἱ πολιτικοὶ θεσμοί, τὰ διανοητικὰ ἐργαλεῖα, οἱ πολιτισμοὶ (γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε αὐτὴ τὴ βολικὴ λέξη) ἔχουν κι αὐτοὶ τὸν δικὸ τους ρυθμὸ ζωῆς καὶ ἀνάπτυξης, καὶ ἡ νέα ἱστορία τῶν συγκυριῶν θὰ ἔχει φτάσει στὸν στόχο της ὅταν θὰ ἔχει ἐτοιμάσει πιὰ τὴν ἀρματωσιά της.

Σύμφωνα μὲ κάθε λογικὴ, αὐτὸ τὸ ἀφηγηματικὸ θὰ ἔπρεπε, ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴν ὑπέρβαση, νὰ ὀδηγήσει στὴ μακρὰ διάρκεια. Ἀλλὰ, γιὰ χίλιους λόγους, ἡ ὑπέρβαση δὲν ὑπῆρξε ὁ κανὼνας καὶ μπροστά στὰ μάτια μας συντελεῖται μιὰ ἐπιστροφή στὸν βραχὺ χρόνο. Ἴσως ἐπειδὴ φαίνεται πιὸ ἀναγκαῖο (ἢ πιὸ ἐπιείγον) νὰ συνενώσουμε τὴν ἱστορία τῶν «κύκλων» μὲ τὴν παραδοσιακὴ βραχείας διάρκειας ἱστορία ἀπὸ τὸ νὰ προχωρήσουμε πρὸς τὸ ἄγνωστο. Σὲ στρατιωτικὴ ὁρολογία, θὰ μιλάγαμε γιὰ τὴν σταθεροποίηση κατακτημένων θέσεων. Τὸ πρῶτο μεγάλο βιβλίο τοῦ Ernest Labrousse, στὰ 1933, μελετοῦσε λοιπὸν τὴν

γενικὴ κίνηση τῶν τιμῶν στὴ Γαλλία τὸν ΙΗ' αἰώνα¹, κίνηση ὀλόκληρου αἰώνα. Στὰ 1943, στὸ σημαντικότερο ἱστορικὸ βιβλίο ποὺ εἶδε τὸ φῶς στὴ Γαλλία τὰ τελευταῖα εἰκοσιπέντε χρόνια, ὁ ἴδιος συγγραφέας ὑποχωροῦσε σ' αὐτὴν τὴν ἀνάγκη ἐπιστροφῆς σ' ἓναν χρόνο μικρότερης διάρκειας, ὅταν, στὸ κατώτατο σημεῖο τῆς καμπύλης 1774 - 1791 ἐπεσήμαινε μιὰ ἀπὸ τὶς ὀρμητικὲς πηγὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἓνα ἀπὸ τὰ ἐφαλτήριά της. Ἀκόμη τότε ἐξέταζε ἓναν ἡμι-ἐνδιάμεσο κύκλο, μέτρο ἀρκετὰ εὐρύ. Ἡ ἀνακοίνωσή του στὸ Διεθνὲς Συνέδριο στὸ Παρίσι, στὰ 1948, *Πῶς γεννιοῦνται οἱ ἐπαναστάσεις;*, ἐπιχειρεῖ νὰ συνδέσει, αὐτὴ τὴ φορά, μιὰ οἰκονομικοῦ τύπου ἔξαρση βραχείας διάρκειας (τὸ καινούριο), μὲ μιὰ ἔξαρση πολιτικοῦ τύπου (περασμένης μόδας) τῶν ἐπαναστατικῶν ἡμερῶν. Νᾶμαστε πάλι στὸν βραχὺ χρόνο, χωμένοι μάλιστα ὡς τὸν λαϊκό. Φυσικά, τὸ ἐγχείρημα εἶναι θεμιτό, χρήσιμο, ἀλλὰ κάτι δείχνει! Ὁ ἱστορικὸς δὲν ἔχει καμιά ἀντίρρηση νὰ εἶναι σκηνοθέτης. Πῶς νὰ ἀπαρνηθεῖ τὸ δράμα τοῦ βραχέος χρόνου, τὰ καλύτερα τεχνάσματα ἑνὸς πολὺ παλιοῦ ἐπαγγέλματος;

* * *

Πέρα ἀπὸ τοὺς κύκλους καὶ τοὺς ἐνδιάμεσους κύκλους, ὑπάρχει αὐτὸ ποὺ οἱ οἰκονομολόγοι ἀποκαλοῦν, χωρὶς νὰ τὸ μελετοῦν πάντοτε, ἡ τάση τοῦ αἰώνα. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ τάση πρὸς τὸ παρὸν ἐνδιαφέρει μόνον ἐλάχιστους οἰκονομολόγους καὶ οἱ παρατηρήσεις τους γύρω ἀπὸ τὶς δομικὲς κρίσεις, ποὺ δὲν ἔχουν ἵσχυρὴ τὴ δοκιμασία τῶν ἱστορικῶν ἐπαληθεύσεων, ἐμφανίζονται σὰν προσχεδιάσματα ἢ ὑποθέσεις ποὺ μόλις βυθίζονται στὸ πρόσφατο παρελθόν, ὡς τὰ 1929, τὸ πολὺ-πολὺ μέχρι τὰ 1870². Ὡστόσο προσφέρουν μιὰ χρήσιμη εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τῆς μακρᾶς διάρκειας. Ἀποτελοῦν ἓνα πρῶτο κλειδί.

1. *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, 2 τόμοι, Παρίσι, Dalloz, 1933.

2. Βλ. René Clémens, *Prolégomènes d'une théorie de la structure économique*, Παρίσι, Domat - Montchrestien, 1952—βλ. ἐπίσης Johann Akerman, "Cycle et structure", *Revue économique*, 1952, ἀρ. 1.

Τὸ δεύτερο, πολὺ πιὸ χρήσιμο αὐτό, εἶναι ἡ λέξη *δομή*. Καλῶς ἢ κακῶς, αὐτὴ δεσπάζει στὰ προβλήματα τῆς μακρᾶς διάρκειας. Μὲ τὴ λέξη *δομή*, οἱ μελετητὲς τῆς κοινωνίας ἐννοοῦν μία ὀργάνωση, μία συνοχή, ἀρκετὰ καθορισμένες σχέσεις ἀνάμεσα σὲ πραγματικότητες καὶ σὲ κοινωνικὰ σύνολα. Γιὰ μᾶς, τοὺς ιστορικούς, *δομή* εἶναι πιθανὸν συγκέντρωση, ἀρχιτεκτονική, ἀλλὰ ἀκόμη παραπάνω μία πραγματικότητα πού ὁ χρόνος τὴν φθείρει καὶ τὴν ταξιδεύει πολὺ ἀργά. Μερικὲς δομές, ἀκριβῶς ἐπειδὴ διαρκοῦν πολὺ, γίνονται σταθερὰ στοιχεῖα γιὰ ἄπειρες γενιές: ἐμποδίζουν τὴν ἱστορία, ἐνοχλοῦν, ἄρα ἐλέγχουν, τὴ ροή τῆς. Ἄλλες πάλι θρίβονται πιὸ γρήγορα. Μὰ ὅλες ἀποτελοῦν ταυτόχρονα ὑποστηρίγματα καὶ ἐμπόδια. Ἐμπόδια, ἐπειδὴ ἐμφανίζονται σὰν ὄρια (περιβάλλουσες, ὅπως λέμε στὰ μαθηματικά) ἀξεπέραστα γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὶς ἐμπειρίες του. Σκεφτεῖτε τί δύσκολο πού εἶναι νὰ σπάσουν κάποια γεωγραφικὰ πλαίσια, κάποιες βιολογικὲς πραγματικότητες, κάποια ὄρια στὴν παραγωγικότητα, ἀκόμα κάποιοι διανοητικοὶ καταναγκασμοί: τὰ διανοητικὰ πλαίσια, εἶναι κι αὐτὰ φυλακὲς μακρᾶς διάρκειας.

* * *

Τὸ πιὸ προσιτὸ παράδειγμα παραμένει πάντα τὸ παράδειγμα τοῦ γεωγραφικοῦ περιορισμοῦ. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι δέσμιος, ἐδῶ καὶ αἰῶνες, τοῦ κλίματος, τῆς χλωρίδας, τῆς πανίδας, κάποιων καλλιεργειῶν, μιᾶς ἰσορροπίας πού οἰκοδομήθηκε σιγά-σιγά, καὶ πού δὲν μπορεῖ ν' ἀπομακρυνθεῖ ἀπ' αὐτὴν χωρὶς νὰ διακινδυνεύσει νὰ τὰ ἀνατρέψει ὅλα. Πάρτε γιὰ παράδειγμα τὴ σημασία τῆς μεταναστεύσεως τῶν κοπαδιῶν στὴ ζωὴ τῶν ὀρεινῶν περιοχῶν, τὴν μονιμότητα κάποιων τομέων ναυτικῆς ζωῆς, πού εἶναι ριζωμένοι σὲ κάποια προνομιοῦχα σημεῖα τῶν παραθαλάσσιων ἀρθρώσεων, κοιτάχτε τὴ σταθερὴ ἐμφύτευση τῶν πόλεων, τὴν ἐμμονὴ τῶν δρόμων καὶ τῶν ἐπικοινωνιῶν, τὴν ἐντυπωσιακὴ σταθερότητα τοῦ γεωγραφικοῦ πλαισίου τῶν πολιτισμῶν.

Παρόμοιες συνέχειες ἢ ἐπιβιώσεις συναντᾶμε στὸ ἀπέραντο πολιτισμικὸ πεδίο. Τὸ θαυμάσιο βιβλίο τοῦ Ernst Robert Curtius¹, πού ἐπιτέλους μεταφράστηκε στὰ γαλλικά, εἶναι ἡ μελέτη ἐνὸς πολιτισμικοῦ συστήματος πού ἐπιμηκύνει, μετασχηματίζοντας τον μὲ τὶς ἐπιλογές του, τὸν λατινογενὴ πολιτισμὸ τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, πού συνθλίβεται καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ μιὰ βαριὰ κληρονομιά: μέχρι τὸν ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰ., μέχρι τὴ γέννηση τῶν ἐθνικῶν λογοτεχνιῶν, ὁ πολιτισμὸς τῶν διανοητικῶν ἐλίτ γαλουχῆθηκε μὲ τὰ ἴδια θέματα, μὲ τὶς ἴδιες συγκρίσεις, μὲ τοὺς ἴδιους κοινούς τόπους καὶ κοινοτυπίες. Σ' ἓνα ἀνάλογο πνεῦμα, ἡ μελέτη τοῦ Lucien Febvre, *Rabelais et le problème de l'incroyance au XVIe siècle*², ἐπιχείρησε νὰ καθορίσει τὸν διανοητικὸ ἐξοπλισμὸ τῆς γαλλικῆς σκέψεως τὴν ἐποχὴ τοῦ Rabelais, αὐτὸ τὸ σύνολο ἀντιλήψεων πού, πολὺ νωρίτερα ἀπὸ τὸν Rabelais καὶ γιὰ πολὺ καιρὸ ἀκόμη ὕστερα ἀπ' αὐτόν, πρυτάνευσε στὸν τρόπο ζωῆς, σκέψης καὶ πίστεως, καὶ περιόρισε σκληρά, ἐκ τῶν προτέρων, τὴ διανοητικὴ περιπέτεια τῶν πιὸ ἐλεύθερων πνευμάτων. Τὸ θέμα πού ἐξετάζει ὁ Alphonse Dupront³ ἐντάσσεται κι αὐτὸ στὰ πλαίσια τῶν νεώτερων ἐρευνῶν τῆς γαλλικῆς ἱστορικῆς Σχολῆς. Σ' αὐτὴ τὴ μελέτη ἐξετάζεται ἡ ἰδέα τῆς σταυροφορίας, στὴ Δύση, μετὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, δηλαδή πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴν «ἀληθινὴ» σταυροφορία, μέσα στὴ συνέχεια μιᾶς στάσης μακρᾶς διάρκειας πού, ἀενάως ἐπαναλαμβανόμενη, διασχίζει τὶς πιὸ ἀνόμοιες κοινωνίες, κόσμους, ψυχισμοὺς καὶ ἀγγίζει μὲ μιὰ τελευταία ἀνταύγειά της τὸν ἄνθρωπο τοῦ ΙΘ' αἰῶνα. Σ' ἓνα πεδίο ἀκόμη γειτονικό, τὸ βιβλίο τοῦ Pierre Francastel, *Peinture et Société*⁴, ἐπισημαίνει,

1. Ernst Robert Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Βέρνη, 1948· γαλλικὴ μετάφραση: *La Littérature européenne et le Moyen Age latin*, Παρίσι, P.U.F., 1956.

2. Παρίσι, Abin Michel, 1943, 3η ἐκδ. 1969.

3. *Le mythe de Croisade. Essai de sociologie religieuse*, δακτυλόγραφη διδακτορικὴ διατριβή, Σορβόνη.

4. Pierre Francastel, *Peinture et Société. Naissance et destruction d'un espace plastique, de la Renaissance au cubisme*, Λυών, Audin, 1951.

μέ αφετηρία τις αρχές της 'Αναγέννησης στη Φλωρεντία, την μονιμότητα ενός «γεωμετρικού» εικονογραφικού πεδίου, πού τίποτα δέν θά τὸ ἀλλοιώσει πιά μέχρι τὸν κυβισμό καὶ τὴν διανοητική ζωγραφική τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα μας. Ἡ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν διαθέτει, κι αὐτή, κάποιους ὑλοκληρωμένους κόσμους πού ἀποτελοῦν ἰσάριθμες ἀτελεῖς ἐρμηνεῖς, μὰ πού σ' αὐτές ἔχουν παραχωρηθεῖ κανονικά αἰῶνες διάρκειας. Τίς ἀπορρίψαμε μετὰ ἀπὸ μακρόχρονη χρήση. Τὸ ἀριστοτελικὸ σύμπαν διατηρεῖται χωρὶς καμιά, σχεδόν, ἀμφισβήτηση μέχρι τὸν Γαλιλαῖο, τὸν Καρτέσιο καὶ τὸν Νεύτωνα. Ὑποχωρεῖ τότε μπροστὰ σ' ἓνα σύμπαν βαθιὰ γεωμετρικὸ πού, μὲ τὴ σειρά του, θά καταρρεύσει, ἀλλὰ πολὺ ἀργότερα, μὲ τίς ἐπαναστατικὲς ἀνακαλύψεις τοῦ 'Αϊνστάϊν¹.

Τὸ πιὸ δύσκολο εἶναι, ἐξαιτίας ἑνὸς ἐπιφανειακὰ μόνου παράδειξου, νὰ φανερώσουμε τὴ μακρὰ διάρκεια στὸ πεδίο ὅπου ἡ ἱστορικὴ ἐρευνα μόλις κέρδισε τίς πιὸ ἀδιαμφισβήτητες νίκες της: τὸ οἰκονομικὸ πεδίο. Κύκλοι, ἐνδιάμεσοι κύκλοι, δομικὲς κρίσεις, κρύβουν ἐδῶ τίς κανονικότητες, τίς μονιμότητες τῶν συστημάτων, μερικοὶ εἶπαν τῶν πολιτισμῶν²—δηλαδὴ παλιές συνήθειες στὴ σκέψη καὶ στὴ δράση, ἀνθεκτικὰ πλαίσια, πού δύσκολα πεθαίνουν, καμιά φορά πέρα ἀπὸ κάθε λογική.

'Αλλὰ ἂς συζητήσουμε πάνω σ' ἓνα παράδειγμα, πού ἀναλύεται γρήγορα. Ἄς δοῦμε, δίπλα μας, μέσα στὸ πλαίσιο τῆς Εὐρώπης, ἓνα οἰκονομικὸ σύστημα πού ἐγγράφεται σὲ κάποιες γενικότερες γραμμὲς καὶ κανόνες ἀρκετὰ σαφεῖς: διατηρεῖται σχεδὸν ἀκλόνητο ἀπὸ τὸν ΙΔ' ὡς τὸν ΙΙΙ' αἰώνα, ἂς ποῦμε, για

1. Ἄλλα ἐπιχειρήματα: θά ἐξέταξα εὐχαρίστως τὰ σημαντικὰ ἄρθρα πού διαπνέονται ἀπ' τὸ ἴδιο πνεῦμα, τοῦ Otto Brunner γύρω ἀπ' τὴν κοινωνικὴ ἱστορία τῆς Εὐρώπης, *Historische Zeitschrift*, τ. 177, ἀρ. 3.—Τοῦ R. Bullmann, ὅπου παραπάνω, τ. 176, ἀρ. 1, γύρω ἀπ' τὸν ἀνθρωπισμό.—Τοῦ Georges Lefebvre, *Annales historiques de la Révolution française*, 1949, ἀρ. 114, καὶ τοῦ F. Hartung, *Historische Zeitschrift* τ. 180, ἀρ. 1, γύρω ἀπ' τὴν πεφωτισμένη Δεσποτεία...

2. René Contin, *La civilisation économique du Brésil*, Παρίσι, Librairie de Médicis, 1941.

νάμαστε πιὸ σίγουροι, ὡς τὰ 1750. Για πολλοὺς αἰῶνες, ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα ἐξαρτᾶται ἀπὸ πληθυσμὸς δημογραφικὰ εὐαίσθητους, ὅπως τὸ δείχνουν οἱ μεγάλες συρρικνώσεις πληθυσμῶν ἀπὸ τὰ 1350 ὡς τὰ 1450 καὶ, πιθανόν, ἀπὸ τὰ 1630 ὡς τὰ 1730¹. Για πολλοὺς αἰῶνες, οἱ ἐπικοινωνίες ζοῦν τὸν Οὐράμβο τῶν ὑδάτινων δρόμων καὶ τῶν πλοίων, καὶ κάθε στεριά θεωρεῖται ἐμπόδιο, μειονέκτημα. Τὰ εὐρωπαϊκὰ σημεῖα αἰχμῆς, ἐκτός ἀπὸ τίς ἐξαιρέσεις πού ἐπιβεβαιώνουν τὸν κανόνα (πανηγύρεις στὴν Καμπανία πού ἤδη παρακμάζουν στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς περιόδου, ἢ πανηγύρεις στὴ Λειψία τὸν ΙΙΙ' αἰώνα), ὅλα αὐτὰ τὰ σημεῖα αἰχμῆς, κείνται κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν. Ἄλλα χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ τοῦ συστήματος: τὰ πριετῆα τῶν ἐμπόρων, ὁ ἐξέχων ρόλος τῶν πολυτίμων μετάλλων, τοῦ χρυσοῦ, τοῦ ἀργύρου, καὶ ἀκόμη τοῦ χαλκοῦ, πού οἱ ἀδιάκοπες συγκρούσεις τους θά κατασιγάσουν, καὶ πάλι σχετικὰ, μόνου μὲ τὴν ἀποφασιστικὴ ἀνάπτυξη τῆς πιστώσεως, στὸ τέλος τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα: τὰ ἐπαναλαμβανόμενα ραπίσματα τῶν ἐποχικῶν γεωργικῶν κρίσεων ἢ σαθρότης, θά λέγαμε, καὶ τοῦ κατώτατου ἀκόμα ὅριου τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς: τέλος, ὁ ρόλος, πού ἡ σημασία του δέν γίνεται φανερὴ μὲ τὴν πρώτη ματιά, πού ἔπαιξαν μιὰ - δυὸ σημαντικὲς συναλλαγές μὲ τὸ ἐξωτερικὸ: τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Ἀνατολή ἀπὸ τὸν ΙΒ' ὡς τὸν ΙΣΤ' αἰώνα, τὸ ἀποικιακὸ ἐμπόριο στὸν ΙΙΙ' αἰώνα.

Καθόρισα ἔτσι, ἢ μάλλον ἀνακάλεσα μὲ τὴ σειρά μου, ὕστερα ἀπὸ ἄλλους, τὰ μείζονα χαρακτηριστικὰ, γιὰ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη, τοῦ ἐμπορικῶν καπιταλισμοῦ, σταθμοῦ μακρᾶς διάρκειας. Παρὰ τίς ἐμφανεῖς ἀλλαγές πού τοὺς διασχίζουν, αὐτοὶ οἱ τέσσερις - πέντε αἰῶνες οἰκονομικῆς ζωῆς εἶχαν μιὰ κάποια συνοχή, μέχρι τὴν ἀναστάτωση τοῦ ΙΙΙ' αἰώνα καὶ τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης ἀπ' τὴν ὁποία δέν ἔχουμε βγεῖ ἀκόμη. Διατηροῦν κοινὰ χαρακτηριστικὰ πού παραμένουν ἀμετάβλητα, ἐνῶ γύρω τους, σὲ ἄλλες συνέχειες, χίλιες ρήξεις καὶ ἀνατροπὲς ἀναέωναν τὸ πρόσωπο τοῦ κόσμου.

1. Για τὴν Γαλλία. Στὴν Ἰσπανία, ἡ δημογραφικὴ συρρικνώση σημειώνεται ἀπὸ τὸ τέλος ἤδη τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα.

μέ αφετηρία τις αρχές της Αναγέννησης στη Φλωρεντία, την μονιμότητα ενός «γεωμετρικού» εικονογραφικού πεδίου, που τίποτα δεν θα το άλλοιώσει πιά μέχρι τον κυβισμό και την διανοητική ζωγραφική των αρχών του αιώνα μας. Η ιστορία των επιστημών διαθέτει, κι αυτή, κάποιους ολοκληρωμένους κόσμους που αποτελούν ισάριθμες άτελες έρμηγεις, μα που σ' αυτές έχουν παραχωρηθεί κανονικά αιώνες διάρκειας. Τις άπορρίψαμε μετά από μακρόχρονη χρήση. Το άριστοτελικό σύμπαν διατηρείται χωρίς καμιά, σχεδόν, άμφισβήτηση μέχρι τον Γαλιλαίο, τον Καρτέσιο και τον Νεύτωνα. Υποχωρεί τότε μπροστά σ' ένα σύμπαν βελιά γεωμετρικό που, με τη σειρά του, θα καταρρεύσει, αλλά πολύ άργότερα, με τις επαναστατικές ανακαλύψεις του 'Αϊνστάϊν¹.

Το πιο δύσκολο είναι, εξαιτίας ενός επιφανειακά μόνο περάδου, να φανερώσουμε τη μακρά διάρκεια στο πεδίο όπου η ιστορική έρευνα μόλις κέρδισε τις πιο άδιαμφισβήτητες νίκες της: το οικονομικό πεδίο. Κύκλοι, ενδιάμεσοι κύκλοι, δομικές κρίσεις, κρύβουν έδω τις κανονικότητες, τις μονιμότητες των συστημάτων, μερικοί είπαν των πολιτισμών²—δηλαδή παλιές συνήθειες στη σκέψη και στη δράση, άνθεκτικά πλαίσια, που δύσκολα πεθαίνουν, καμιά φορά πέρα από κάθε λογική.

Αλλά ως συζητήσουμε πάνω σ' ένα παράδειγμα, που ανάγεται γρήγορα. 'Ας δούμε, δίπλα μας, μέσα στο πλαίσιο της Ευρώπης, ένα οικονομικό σύστημα που έγγράφεται σε κάποιες γενικότερες γραμμές και κανόνες αρκετά σαφείς: διατηρείται σχεδόν άκλόνητο από τον ΙΔ' ως τον ΙΙ' αιώνα, ως πούμε, για

1. Άλλα επιχειρήματα: θα εξέταζα εύχαρίστως τα σημαντικά άρθρα που διαπνέονται άπ' το ίδιο πνεύμα, του Otto Brunner γύρω άπ' την κοινωνική ιστορία της Ευρώπης, *Historische Zeitschrift*, τ. 177, άρ. 3.—Του R. Hultmann, όπου παραπάνω, τ. 176, άρ. 1, γύρω άπ' τον άνθρωπισμό.—Του Georges Lefebvre, *Annales historiques de la Révolution française*, 1949, άρ. 114, και του F. Harlung, *Historische Zeitschrift* τ. 180, άρ. 1, γύρω άπ' την πεφωτισμένη Δεσποτεία...

2. René Collin, *La civilisation économique du Brésil*, Παρίσι, Librairie de Médicis, 1941.

νάμαστε πιο σίγουροι, ως τα 1750. Για πολλούς αιώνες, η οικονομική δραστηριότητα εξαρτάται από πληθυσμύς δημογραφικά ευαίσθητους, όπως το δείχνουν οι μεγάλες συρρικνώσεις πληθυσμών από τα 1350 ως τα 1450 και, πιθανόν, από τα 1630 ως τα 1730¹. Για πολλούς αιώνες, οι επικοινωνίες ζούν τον θρίαμβο των υδάτινων δρόμων και των πλοίων, και κάθε στεριά θεωρείται εμπόδιο, μειονέκτημα. Τα ευρωπαϊκά σημεία αίχμης, εκτός από τις εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα (πανηγύρεις στην Καμπανία που ήδη παρακμάζουν στην αρχή αυτής της περιόδου, η πανηγύρεις στη Λειψία τον ΙΙ' αιώνα), όλα αυτά τα σημεία αίχμης, κείνται κατά μήκος των άκτων. Άλλα χαρακτηριστικά αυτού του συστήματος: τα πρωτεία των εμπόρων, ο εξέχων ρόλος των πολυτίμων μετάλλων, του χρυσού, του άργύρου, και άκόμη του χαλκού, που οι άδιάκοπες συγκρούσεις τους θα κατασιγάσουν, και πάλι σχετικά, μόνο με την άποφασιστική ανάπτυξη της πιστώσεως, στο τέλος του ΙΣΤ' αιώνα: τα επαναλαμβανόμενα ραπίσματα των εποχικών γεωργικών κρίσεων ή σαθρότης, θα λέγαμε, και του κατώτατου άκόμα όριου της οικονομικής ζωής: τέλος, ο ρόλος, που η σημασία του δεν γίνεται φανερή με την πρώτη ματιά, που έπαιξαν μιά-δυό σημαντικές συναλλαγές με το έξωτερικό: το εμπόριο με την Άνατολή από τον ΙΒ' ως τον ΙΣΤ' αιώνα, το άποικιακό εμπόριο στον ΙΙ' αιώνα.

Καθόρισα έτσι, η μάλλον ανάκαλεσα με τη σειρά μου, ύστερα από άλλους, τα μείζονα χαρακτηριστικά, για τη δυτική Ευρώπη, του έμπορικού καπιταλισμού, σταθμού μακράς διάρκειας. Παρά τις έμφανεϊς άλλαγές που τους διασχίζουν, αυτοί οι τέσσερεις-πέντε αιώνες οικονομικής ζωής είχαν μία κάποια συνοχή, μέχρι την άναστάτωση του ΙΙ' αιώνα και της βιομηχανικής επανάστασης άπ' την όποια δεν έχουμε βγει άκόμη. Διατηρούν κοινά χαρακτηριστικά που παραμένουν άμετάβλητα, ενώ γύρω τους, σε άλλες συνέχειες, χίλιες ρήξεις και άνατροπές άναέωναν το πρόσωπο του κόσμου.

1. Για την Γαλλία. Στην 'Ισπανία, η δημογραφική συρρικνώση σημειώνεται από το τέλος ήδη του ΙΣΤ' αιώνα.

Ἀπὸ τοὺς διαφορετικοὺς χρόνους τῆς ἱστορίας, ἡ μακρὰ διάρκεια ἐμφανίζεται λοιπὸν ὡς ἓνα πρόσωπο ἐνοχλητικό, πολὺ-πλοκο, συχνὰ ἄγνωστο. Ἡ δεξίωσή της στὴν καρδιά τοῦ ἐπαγγέλματός μας δὲν θὰ εἶναι ἓνα παιχνίδι, ἡ συνήθης διεύρυνση σπουδῶν καὶ ἐνδιαφερόντων. Οὐτε θὰ πρόκειται γιὰ μία ἐπιλογή πού τὸ κέρδος της θὰ τὸ ἀποκόμιζε ἀποκλειστικὰ τὸ ἐπάγγελμά μας. Γιὰ τὸν ἱστορικό, ἡ ἀποδοχή της σημαίνει ἀλλαγὴ ὕψους, στάσεως, ἀνατροπὴ στὴ σκέψη του, νέα σύλληψη τοῦ κοινωνικοῦ. Ἐπισύρει τὴν ἐξοικείωση μ' ἓναν χρόνο πού ἐπιβραδύνεται, καμιά φορά μέχρι τὸ ἐλάχιστο ὄριο τῆς κινήσεως. Σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο, κι ὄχι σὲ ἄλλο—θὰ ἐπανέλθω σ' αὐτὸ—εἶναι θεμιτὸ νὰ ἀποχωριστοῦμε τὸν ἀπαιτητικὸ χρόνο τῆς ἱστορίας, νὰ ἐλευθερωθοῦμε ἀπ' αὐτόν, ἔπειτα νὰ ἐπανέλθουμε, ἀλλὰ μὲ ἄλλη ματιά, κουβαλώντας ἄλλες ἀνησυχίες, ἄλλα ἐρωτήματα. Πάντως, μποροῦμε νὰ ξανασκερτοῦμε τὸ σύνολο τῆς ἱστορίας σὲ σχέση μὲ τὰ στρώματα τῆς βραδυκίνητης ἱστορίας, ὡς νὰ παίρναμε γιὰ ἀφετηρία μία ὑποδομὴ. Ὅλα τὰ ἐπίπεδα, ὅλα τὰ χιλιάδες ἐπίπεδα, ὅλες οἱ χιλιάδες ἐκρήξεις τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου κατανοοῦνται ξεκινώντας ἀπ' αὐτὸ τὸ βάθος, ἀπ' αὐτὴν τὴν ἡμιακίνησι· ὅλα γυρίζουν γύρω ἀπ' αὐτήν.

* * *

Μὲ ὅσα εἶπα προηγουμένως, δὲν ἰσχυρίζομαι ὅτι καθόρισα τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἱστορικοῦ—ἀλλὰ μία σύλληψη αὐτοῦ τοῦ ἐπαγγέλματος. Μακάριος, καὶ πολὺ ἀπλοϊκός, αὐτὸς πού θὰ σκεφτόταν, μετὰ τὶς καταγίδες τῶν τελευταίων χρόνων, ὅτι ἀνακαλύψαμε τὶς ἀληθινὲς ἀρχές, τὰ σαφῆ ὄρια, τὴ σωστὴ Σχολή. Πράγματι, ὅλα τὰ ἐργαλεῖα τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν δὲν παύουν νὰ μεταμορφώνονται ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴν κίνηση καὶ ἀπὸ τὴ ζωηρὴ κίνηση τοῦ συνόλου. Ἡ ἱστορία δὲν ἀποτελεῖ ἐξαιρεση.

Καμιά ἡρεμία λοιπὸν δὲν φαίνεται στὸν ὀρίζοντα καὶ δὲν ἔφτασε ἀκόμη ἡ ὥρα τῶν ὀπαδῶν. Πολὺς δρόμος ἔχει διανυθεῖ ἀπὸ τὸν Charles - Victor Langlois καὶ τὸν Charles Seignobos μέχρι τὸν Marc Bloch. Ἀλλὰ μετὰ τὸν Marc Bloch, ὁ τροχὸς δὲν σταμάτησε νὰ γυρίζει. Ὅσο γιὰ μένα, ἡ ἱστορία εἶναι τὸ ἄθροισμα ὅλων τῶν πιθανῶν ἱστοριῶν—μία συλλογὴ ἐργαλείων καὶ ἀπόψεων, χτεσινῶν, σημερινῶν, αὐριανῶν.

Ἡ μόνη πλάνη, κατὰ τὴ γνώμη μου, θὰ ἦταν νὰ διαλέξουμε μία ἀπ' αὐτὲς τὶς ἱστορίες ἀποκλείοντας τὶς ἄλλες. Σ' αὐτὸ ἔγκειται περίπου καὶ ἡ πλάνη τοῦ ἱστορισμοῦ. Δὲν θὰ εἶναι εὐκόλο, τὸ ξέρομε, νὰ πείσουμε γι' αὐτὸ ὅλους τοὺς ἱστορικούς καί, ἀκόμη λιγότερο, τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, πού ἔχουν βαλθεῖ νὰ μᾶς ἐπαναφέρουν στὴν ἱστορία ὅπως ἦταν χτές. Θὰ μᾶς χρειαστεῖ πολὺς καιρὸς καὶ μόχθος γιὰ νὰ κάνουμε ἀποδεκτὲς ὅλες αὐτὲς τὶς ἀλλαγές καὶ τοὺς νεωτερισμοὺς κάτω ἀπ' τὸ παλιὸ ὄνομα τῆς ἱστορίας. Καὶ ὅμως, μία νέα ἱστορικὴ «ἐπιστῆμη» ἔχει γεννηθεῖ, πού συνεχίζει νὰ θέτει ἐρωτήματα στὸν ἑαυτὸ της καὶ νὰ μετασχηματίζεται. Ἀναγγέλλεται, στὴ Γαλλία, ἤδη ἀπὸ τὸ 1900 μὲ τὴν *Revue de Synthèse historique* καὶ μὲ τὸ περιοδικὸ *Annales* ἀπὸ τὸ 1929. Ὁ ἱστορικός θέλησε νὰ στρέψει τὴν προσοχή του σὲ ὅλες τὶς ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες. Κι αὐτὸ προσδίδει στὸ ἐπάγγελμά μας παράξενα σύνορα καὶ παράξενες ἀνησυχίες. Ἐπίσης, ἄς μὴ φανταστοῦμε ἀνάμεσα στὸν ἱστορικό καὶ στὸν ἐρευνητὴ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν τὰ φράγματα καὶ τὶς διαφορὲς τοῦ χτές. Ὅλες οἱ ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἱστορίας, μολύνουν ἢ μία τὴν ἄλλη. Μιλοῦν τὴν ἴδια γλῶσσα ἢ μποροῦν νὰ τὴ μιλήσουν.

Εἴτε τοποθετηθοῦμε στὰ 1558 εἴτε στὸ σωτῆριο ἔτος 1958, πρέπει, ὅποιος θέλει νὰ κατανοήσει τὸν κόσμον, νὰ καθορίσει μία ἱεραρχία δυνάμεων, ρευμάτων, ἰδιαίτερων κινήσεων, ἔπειτα νὰ συλλάβει ἓναν συνολικὸ ἀστερισμό. Σὲ κάθε στιγμή αὐτῆς τῆς ἐρευνας, θὰ πρέπει νὰ διακρίνουμε ἀνάμεσα σὲ μακρόχρονες κινήσεις καὶ βραχεῖες ὠθήσεις, κοιτώντας αὐτὲς ἀπὸ κεῖ πού ξεπηδᾶνε, καὶ τὶς ἄλλες μέσα στὴν τροχιὰ ἐνὸς χρόνου ἀπόμακρου. Ὁ κόσμος τοῦ 1558, τόσο ζοφερός γιὰ τὴ Γαλλία, δὲν γεννή-

θηκε στο κατώφλι αυτής της άχαρης χρονιάς. Ούτε πάλι, πάντα για τη Γαλλία, ή δύσκολη για μᾶς χρονιά 1958. Κάθε «ἐπικαιρότητα» συγκεντρώνει κινήσεις καταγωγής, ρυθμῶν διαφορετικῶν : τὸ σήμερα κρατάει συνάμα ἀπὸ τὸ χτές, ἀπὸ τὸ προχτές, ἀπὸ τὸ ἄλλοτε.

II

Η ΔΙΑΜΑΧΗ ΤΟΥ ΒΡΑΧΕΟΣ ΧΡΟΝΟΥ

Αὐτὲς οἱ ἀλήθειες εἶναι βέβαια κοινότυπες. Ὡστόσο, οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες δὲν δελεάζονται καθόλου ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση τοῦ χαμένου χρόνου. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι μποροῦμε νὰ ἐγείρουμε ἐναντίον τους ἓνα σταθερὸ κατηγορητήριον καὶ νὰ τὶς κρίνουμε ἔνοχες, πάντα, ἐπειδὴ δὲν δέχονται τὴν ἱστορία ἢ τὴ διάρκεια σὰν ἀπαραίτητες διαστάσεις στὶς μελέτες τους. Μᾶς κάνουν μάλιστα, φαινομενικά, καλὴ ὑποδοχὴ ἢ «διαχρονικὴ» ἐξέταση πού ἐπανεισάγει τὴν ἱστορία δὲν λείπει ποτὲ στὶς θεωρητικὲς τους ἐνασχολήσεις.

Ὡστόσο, ἂν παραμερίσουμε αὐτὴ τὴ συγκατάθεση, πρέπει, δίχως ἄλλο, νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, ἀπὸ κλίση, ἀπὸ κάποιο βαθύτερο ἐνστικτο, ἴσως ἀπὸ τὴ συγκρότησή τους, τείνουν νὰ ἀποφύγουν πάντοτε τὴν ἱστορικὴ ἐρμηνεία. Τὴν ἀποφεύγουν μὲ δύο διαδικασίες, κατὰ κάποιον τρόπο ἀντίθετες : ἢ μία «γεγονοτοποιεῖ», ἢ, ἂν θέλετε, «ἐπικαιροποιεῖ» ὑπερβολικὰ τὶς κοινωνικὲς ἔρευνες, χάρις σὲ μιὰ ἐμπειρικὴ κοινωνιολογία, πού περιφρονεῖ κάθε εἶδος ἱστορίας καὶ πού περιορίζεται στὰ δεδομένα τοῦ βραχέος χρόνου, στὴν ἐρευνα τοῦ ζωντανοῦ. Ἡ ἄλλη διαδικασία ὑπερβαίνει καθαρὰ καὶ ἀπλὰ τὸν χρόνο καὶ ὁραματίζεται ἐν ὀνόματι μιᾶς «ἐπιστῆμης τῆς ἐπικοινωνίας» μιᾶ μαθηματικῆς διατύπωσης δομῶν σχεδὸν ἀχρονικῶν. Αὐτὴ ἢ τελευταία ἀπόπειρα, ἢ πιὸ καινούρια ἀπ' ὅλες, εἶναι προφανῶς ἢ μόνη πού μπορεῖ νὰ μᾶς ἐνδιαφέρει σὲ βάθος. Ἀλλὰ ἢ περιγραφὴ γεγονότων ἔχει ἀκόμη ἀρκετοὺς ὁπαδοὺς ὥστε καὶ οἱ δύο ὄψεις τοῦ προβλήματος ν' ἀξίζει νὰ ἐξεταστοῦν μὲ τὴ σειρά τους.

Ἔχουμε διατυπώσει τὴ δυσπιστία μας ἀπέναντι στὴν ἱστο-

ρία που περιορίζεται στα γεγονότα. Να ποῦμε τὴν ἀλήθεια ὁμῶς : ἂν τὸ ἀμάρτημα ἔγκειται στὴν ὑπερεκτίμηση τοῦ γεγονότος, ἡ ἱστορία, πού κατ' ἐξοχὴν κατακρίνουμε, δὲν εἶναι ἡ μόνη ἔνοχη. Ἡ πλάνη εἶναι κοινὴ γιὰ ὅλες τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες. Οἰκονομολόγοι, δημογράφοι, γεωγράφοι, εἶναι μοιρασμένοι ἀνάμεσα στὸ χτές καὶ στὸ σήμερα (ἀλλὰ ἄσχημα μοιρασμένοι). Θὰ χρειαζόταν, γιὰ νὰ εἶναι φρόνιμοι, νὰ μὴ γέρνει ἡ ζυγαριὰ πρὸς καμιά πλευρά, πράγμα εὐκόλο καὶ ὑποχρεωτικὸ γιὰ τὸν δημογράφο· πράγμα πού εἶναι σχεδὸν αὐτονόητο γιὰ τοὺς γεωγράφους (εἰδικὰ τοὺς δικούς μας πού τοὺς ἔχει γαλουχήσει ἡ παράδοση τοῦ Vidal de la Blache *). Ἀντίθετα, σπάνια γίνεται αὐτὸ μὲ τοὺς οἰκονομολόγους, πού παραμένουν δέσμοι τῆς πιά στενῆς ἐπικαιρότητας, ἀνάμεσα σ' ἓνα παρελθὸν πού ποτὲ δὲν ὑπερβαίνει τὸ ὄριο τοῦ 1945 καὶ ἓνα σήμερα πού τὰ σχέδια καὶ οἱ προβλέψεις τὸ προεκτείνουν στὸ ἄμεσο μέλλον μερικῶν μηνῶν, τὸ πολὺ μερικῶν χρόνων. Ὑποστηρίζω ὅτι ὀλόκληρη ἡ οἰκονομικὴ σκέψη εἶναι σφηνωμένη σ' αὐτὸν τὸν χρονικὸ περιορισμό. Ἔργο τῶν ἱστορικῶν, λένε οἱ οἰκονομολόγοι, νὰ ὑπερβοῦν τὸ 1945, στὴν ἀναζήτηση ἀρχαίων οἰκονομιῶν· ἀλλὰ μ' αὐτὸ πού κάνουν, στεροῦνται ἓνα θαυμάσιο πεδίο παρατηρήσεως, πού τὸ ἐγκατέλειψαν ἀπὸ μόνοι τους, χωρὶς ν' ἀρνοῦνται ὡστόσο καθόλου τὴν ἀξία του. Ὁ οἰκονομολόγος ἔχει συνηθίσει νὰ ὑπηρετεῖ τὸ ἐπίκαιρο, νὰ ὑπηρετεῖ τὶς κυβερνήσεις.

Ἡ θέση τῶν ἐθνογράφων καὶ τῶν ἐθνολόγων δὲν εἶναι τόσο σαφής, οὔτε τόσο ἀνησυχητικὴ. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔχουν ὑπογραμμίσει ἔντονα τὸ ἀδύνατο (ἀλλὰ τὸ ἀδύνατο εἶναι κάτι πού τὸ ἀντιμετωπίζει ὁ κάθε στοχαστὴς) καὶ τὸ περιττὸ τῆς ἱστορίας μέσα στὸ δικό τους ἐπάγγελμα. Αὐτὴ ἡ αὐταρχικὴ ἄρνηση τῆς ἱστορίας δὲν θὰ εἴχε ἐξυπηρετήσει καθόλου τὸν Malinowski ** καὶ τοὺς ὀπαδούς του. Πράγματι, πῶς ἡ ἀνθρωπολογία θὰ ἀδια-

* Paul Vidal de la Blache· Γάλλος γεωγράφος (1845 - 1918), θεμελιωτὴς μιᾶς γαλλικῆς γεωγραφικῆς σχολῆς.

** Bronislaw Malinowski· Ἀμερικανὸς ἐθνολόγος (1884 - 1942), ἐκπρόσωπος τοῦ φονξιοναλισμοῦ στὴν ἐθνολογία.

φοροῦσε γιὰ τὴν ἱστορία; Εἶναι ἡ ἴδια διανοητικὴ περιπέτεια, ὅπως ἀρέσει στὸν Claude Lévi - Strauss ¹ νὰ λέει. Δὲν ὑπάρχει κοινωνία, ὅσο κι ἂν ἔχουν φθαρεῖ τὰ ἴχνη της, πού νὰ μὴν ἀποκαλύπτει στὴν παρατήρηση «κάποιο σημάδι τῶν γεγονότων», οὔτε καὶ κοινωνία πού ἡ ἱστορία της νὰ ἔχει ναυαγήσει μιὰ γιὰ πάντα. Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀποψη, θὰ εἴχαμε ἄδικο νὰ παραπονεθοῦμε ἢ νὰ ἐπιμείνουμε.

Ἀντίθετα, ἡ διαμάχη μας θὰ εἶναι ἀρκετὰ ἔντονη στὰ σύνορα τοῦ βραχέος χρόνου, ἀπέναντι στὴν κοινωνιολογία πού ἐρευνᾷ τὸ ἐπίκαιρο, τὶς ἀναζητήσεις πρὸς χίλιες κατευθύνσεις, ἀνάμεσα στὴν κοινωνιολογία, τὴν ψυχολογία καὶ τὴν οἰκονομία. Οἱ ἐρευνες αὐτοῦ τοῦ τύπου πληθύνονται στὴ Γαλλία, ὅπως καὶ στὸ ἐξωτερικό. Ἀποτελοῦν, μὲ τὸν τρόπο τους, ἓνα ἐπαναλαμβανόμενο στοίχημα γιὰ τὴν ἀναντικατάστατη ἀξία τοῦ παρόντος χρόνου, τὴν «ἠφαιστειακὴ» του θερμότητα, τὸν ἄφθονο πλοῦτο του. Τί ὠφελεῖ νὰ ξαναγυρνᾷ κανεὶς στὸν χρόνο τῆς ἱστορίας; Εἶναι φτωχός, εἶναι ἀπλοποιημένος, τὸν ἔχει ρημάξει ἡ σιωπὴ, εἶναι ἀνακατασκευασμένος, νὰ τὸ τονίσουμε αὐτό. Στὴν πραγματικότητα, εἶναι τόσο πεθαμένος, τόσο ἀνακατασκευασμένος ὅσο τὸν ἐμφανίζουν; Πιθανὸν ὁ ἱστορικὸς κάνει μὲ πολὺ μεγάλη εὐκολία τὸ οὐσιῶδες νὰ ἀναδύεται ἀπὸ μιὰ παρωχημένη ἐποχὴ. Γιὰ νὰ μιλήσουμε ὅπως ὁ Henri Pirenne *, ὁ ἱστορικὸς ἐπιλέγει χωρὶς δισταγμὸ τὰ «σημαντικὰ γεγονότα», δηλαδὴ «αὐτὰ πού εἴχαν συνέπειες». Ἀπλοποίηση προφανῆς καὶ ἐπικίνδυνη. Ἀλλὰ τί δὲν θάδινε ὁ ταξιδευτὴς τοῦ ἐπικαιροῦ γιὰ νὰ κερδίσει αὐτὴ τὴν προοπτικὴ χρόνου (ἢ αὐτὸ τὸ ἄλμα στὸ μέλλον) πού θὰ ἀφαιροῦσε τὸ προσωπεῖο καὶ θὰ ἀπλοποιοῦσε τὴ σύγχρονη ζωὴ, τὴ συγκεχυμένη, τὴ δυσδιάγνωστη, καθὼς εἶναι παραφορτωμένη μὲ χειρονομίες καὶ σημεῖα ἐπουσιώδη; Ὁ Claude Lévi - Strauss ἰσχυρίζεται ὅτι μιὰ ὥρα συνομιλίας μ' ἓναν σύγχρονο τοῦ Πλάτωνα θὰ τὸν πληροφοροῦσε, περισσότερο ἀπὸ τὰ κλα-

1. Claude Lévi - Strauss, *Anthropologie structurale*, δ. π., σ. 31.

* Henri Pirenne· Βέλγος ἱστορικὸς (1862 - 1935), εἰδικευμένος στὸν Μεσαίωνα καὶ στὴν οἰκονομικὴ ἱστορία.

σικά μας κείμενα, πάνω στη συνάφεια ή στην ασυνάφεια του πολιτισμού της αρχαίας 'Ελλάδας¹. Συμφωνῶ ἀπολύτως. Ἀλλά αὐτὸ τὸ χρωστάει στὸ ὅτι ἔχει ἀκούσει, γιὰ κολλὰ χρόνια, ἑκατὸ ἑλληνικὲς φωνές πού ξέφυγαν ἀπ' τὴ σιωπὴ. Ὁ ἱστορικὸς ἐτοίμασε τὸ ταξίδι. Μιὰ ὥρα στὴ σημερινὴ 'Ελλάδα δὲν θὰ τοῦ μάθαινε τίποτε, ἢ σχεδὸν τίποτε, γιὰ τὶς σύγχρονες συνάφειες ἢ ασυνάφειες. Ἀκόμη παραπάνω, ὁ ἐρευνητὴς τοῦ παρόντος χρόνου δὲν φτάνει μέχρι τὸ «λεπτὸ» ὑφάδι τῶν δομῶν παρὰ μόνο ὑπὸ τὸν ἄρο, κι αὐτὸς μὲ τὴ σειρά του, νὰ ἀνακατασκευάζει, νὰ χτίζει ὑποθέσεις καὶ ἐρμηνεῖς, νὰ ἀρνεῖται τὸ πραγματικὸ ὅπως αὐτὸ ἐμφανίζεται, νὰ τὸ ἀκρωτηριάζει, νὰ τὸ ὑπερβαίνει δηλαδὴ μὲ ἐγχειρήματα πού ἐπιτρέπουν νὰ δραπετεύεις ἀπὸ τὸ δεδομένο γιὰ νὰ κυριαρχήσεις πάνω του καλύτερα, ἀλλὰ πού ὅλα τους ἐπίσης ἀποτελοῦν ἀνακατασκευές. Ἀμφιβάλλω ἂν ἡ κοινωνιολογικὴ φωτογραφία τοῦ παρόντος εἶναι πιὸ «ἀληθινὴ» ἀπ' τὸν ἱστορικὸ πῖνακα τοῦ παρελθόντος, καὶ ἀκόμη λιγότερο ὅταν αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ εἶναι ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὸ ἀνακατασκευασμένο.

Ὁ Philippe Ariès² ἐπέμεινε στὴ σημασία τοῦ ξενιτεμοῦ (dépaysement), τῆς ἐκπλήξεως στὴν ἱστορικὴ ἐρμηνεία: βρῖσκεσαι ἀντιμέτωπος, στὸν ΙΣΤ' αἰῶνα, μὲ ἕνα παράδοξο, παράδοξο γιὰ σένα, τὸν ἄνθρωπο τοῦ Κ' αἰῶνα. Σὲ τί ὀφείλεται αὐτὴ ἡ διχρορία; Τὸ πρόβλημα ἔχει τεθεῖ. Ἀλλὰ θὰ πῶ ὅτι ἡ ἐκπλήξη, ὁ ξενιτεμός, ἡ ἀπομάκρυνση—αὐτὰ τὰ σπουδαῖα μέσα γνώσης—δὲν εἶναι λιγότερο ἀπαραίτητα γιὰ νὰ κατανοήσουμε ὅ,τι μᾶς περιβάλλει, καὶ ἀπὸ τόσο κοντὰ πού δὲν τὸ βλέπουμε πιὰ καθαρὰ. Ζώντας ἕνα χρόνο στὸ Λονδίνο θὰ μάθετε πολὺ λίγα γιὰ τὴν Ἀγγλία. Ἀλλά, μὲ τὴ σύγκριση, καὶ ἀπὸ ἐκπλήξη σὲ ἐκπλήξη, θὰ ἔχετε ξαφνικὰ ἀντιληφθεῖ κάποια ἀπὸ τὰ πιὸ βαθιὰ καὶ αὐθεντικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Γαλλίας, αὐτὰ ἀκριβῶς πού δὲν ἀναγνωρίζατε ἀπ' τὴν ὑπερβολικὴ σας ἐξοικείωση μαζί τους. Ἀπέναντι στὸ παρόν, τὸ παρελθόν, μὲ τὴ σειρά του, γίνεται ξενιτεμός.

1. "Diogène couché", *Les Temps Modernes*, ἀρ. 195, σ. 17.

2. *Le Temps de l'histoire*, Παρίσι, Plon, 1954, κυρίως σ. 298 καὶ ἐξῆς.

Ἱστορικοὶ καὶ *social scientists* θὰ μπορούσαν λοιπὸν ἀένα νὰ ἀντιπαραθέτουν τὸ νεκρὸ τεκμήριο καὶ τὴν ὑπερβολικὰ ζωντανὴ μαρτυρία, τὸ μακρινὸ παρελθόν, καὶ τὴν πολὺ κοντινὴ ἐπικαιρότητα. Δὲν θεωρῶ αὐτὸ τὸ πρόβλημα οὐσιῶδες. Παρὸν καὶ παρελθόν φωτίζονται ἀμοιβαῖα. Καὶ ἂν παρατηροῦμε ἀποκλειστικὰ τὴ στενὴ ἐπικαιρότητα, τὴν προσοχὴ μας θὰ ἐπισύρει ὅ,τι κινεῖται γρήγορα, ὅ,τι λάμπει δίκαια ἢ ἀδίκαια, ἢ ὅ,τι μεταβάλλεται, ἢ ὅ,τι κάνει θόρυβο, ἢ ὅ,τι ἀποκαλύπτεται χωρὶς δυσκολία. Γεγονότα καὶ ἰδῶ, τὸ ἴδιο φορτικὰ μὲ τὰ γεγονότα τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν, εἶναι παγίδες πού παραμονεύουν τὸν βιαστικὸ παρατηρητὴ, τὸν ἐθνογράφο πού κλείνει ραντεβοῦ γιὰ τρεῖς μῆνες μὲ κάποια πολυνησιακὴ φυλὴ, τὸν ὑπερπαραγωγικὸ κοινωνιολόγο πού ξεπετάει τὶς κοινοτοπίες τῆς τελευταίας του ἐρευνας, ἢ πού νομίζει ὅτι, μὲ ἐπιδέξια ἐρωτηματολόγια καὶ μὲ συνδυασμοὺς στὸν ἠλεκτρονικὸ ὑπολογιστὴ, πολιορκεῖ στενὰ ἕναν κοινωνικὸ μηχανισμό. Τὸ κοινωνικὸ εἶναι ἕνα θῆραμα πού ἀλλιῶς τὸ παγιδεύεις.

Πραγματικά, δὲν βλέπω τί τὸ ἐνδιαφέρον ὑπάρχει γιὰ τὶς ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες στὶς μετακινήσεις μιᾶς κοπέλλας ἀπὸ τὴν κατοικία της, στὸ 16ο διαμέρισμα στὸ Παρίσι, στὸν καθηγητὴ της τῆς μουσικῆς καὶ στὴ σχολὴ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται μιὰ πλατιά καὶ καλὴ ἐρευνα γιὰ τὸ Παρίσι¹; Ὁ χάρτης μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ ὠραῖος. Ἀλλὰ ἂν ἔκανε σπουδὲς ἀγρονομίας ἢ θαλάσσιο σκί ὅλα θὰ ἄλλαζαν στὸ τρίγωνο τῶν μετακινήσεών της. Χαίρομαι βλέποντας, πάνω σ' ἕνα χάρτη, τὴν κατανομὴ τῶν κατοικιῶν τῶν ὑπαλλήλων μιᾶς μεγάλης ἐπιχειρήσεως. Ἀλλὰ ἂν δὲν ἔχω ἕνα χάρτη πρὶν ἀπ' αὐτὴν τὴν κατανομὴ, ἂν ἡ χρονικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὶς μετρήσεις δὲν εἶναι ἐπαρκὴς γιὰ νὰ ἐπιτρέπει νὰ ἐγγράφονται ὅλα σὲ μία ἀληθινὴ κίνηση, πού εἶναι τὸ πρόβλημα πού χωρὶς αὐτὸ μία ἐρευνα εἶναι χαμένος κόπος; Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν γιὰ τὴν

1. P. Chombart de Lauwe, *Paris et l'agglomération parisienne*, Παρίσι, P.U.F., 1952, τ. I, σ. 106.

έρευνα, είναι, στην καλύτερη περίπτωση, ή συσσώρευση πληροφοριών· ακόμη δεν θα είναι όλες έγκυρες εξαιτίας αυτού σε μελλοντικές εργασίες. "Ας είμαστε δύσπιστοι απέναντι στην τέχνη για την τέχνη.

Αμφιβάλλω επίσης αν μια μελέτη για μια πόλη, οποιαδήποτε κι αν είναι αυτή, μπορεί να είναι το αντικείμενο μιας κοινωνιολογικής έρευνας, όπως συνέβη στην περίπτωση της Auxerre¹, ή της Vienne en Dauphiné², χωρίς να έγγραφεται στην ιστορική διάρκεια. Κάθε πόλη, κοινωνία με τις κρίσεις της, τις τομές της, τις δυσλειτουργίες της, τους αναγκαίους υπολογισμούς της, πρέπει να επανατοποθετηθεί μέσα στο σύμπλεγμα της κοντινής υπαίθρου που την περιβάλλει, και ακόμη μέσα σ' αυτά τα πελάγη των γειτονικών πόλεων, που γι' αυτά μίλησε, ανάμεσα στους πρώτους, ο ιστορικός Richard Häpke. Και άρα, να επανατοποθετηθεί, μέσα στην κίνηση, την περισσότερο ή λιγότερο απομακρυσμένη χρονικά, συχνά πολύ απομακρυσμένη, που δίνει ζωή σ' αυτό το σύμπλεγμα. Είναι άραγε χωρίς σημασία, δεν είναι αντίθετα ουσιώδες, αν καταγράψουμε τη μια ή την άλλη ανταλλαγή πόλης - υπαίθρου, τη μια ή την άλλη βιομηχανική ή έμπορική αντιπαλότητα, να ξέρουμε ότι πρόκειται για μία νέα κίνηση γεμάτη όρμη ή για το τέλος ενός άγώνα δρόμου, για μια μακρινή επανεμφάνιση ή για μια μονότονη επανάληψη;

* * *

"Ας κλείσουμε με μια φράση: ο Lucien Febvre, τα τελευταία δέκα χρόνια της ζωής του, επανελάμβανε: «ιστορία, έπιστήμη του παρελθόντος, έπιστήμη του παρόντος». "Η ιστορία, διαλεκτική της διάρκειας, δεν είναι με τον τρόπο της έρμηνεία

1. Suzanne Frère και Charles Bettelheim, *Une ville française moyenne, Auxerre en 1950*, Παρίσι, Armand Colin, Cahiers des Sciences Politiques, άρ. 17, 1951.

2. Pierre Clément και Nelly Xydias, *Vienne-sur-le-Rhône. Sociologie d'une cité française*, Παρίσι, Armand Colin, Cahiers des Sciences Politiques, άρ. 71, 1955.

του κοινωνικού σε όλη του την πραγματική διάσταση; Άρα και του επίκαιρου; Το μάθημά της αξίζει σ' αυτόν τον τομέα σαν προφύλαξη απέναντι στο γεγονός: να μη σκεπτόμαστε μόνο στον βραχύ χρόνο, να μην πιστεύουμε ότι μόνον οι πιο θορυβώδεις ήθοποιοί είναι και οι πιο άθθεντικοί· υπάρχουν κι άλλοι σιωπηλοί - αλλά ποιός δεν το ήξερε ήδη;